

УДК 94(4)''04/14'':314

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.29>

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

Крамар Юрій,

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-5711-363

У добу середньовіччя демографічні процеси впливали практично на усі сфери життя тогочасного західноєвропейського суспільства. Зміна демографічних показників зумовлювалась різними чинниками: природно-біологічними, соціальними, економічними.

У період раннього середньовіччя демографічну ситуацію в Європі визначали насамперед міграційні рухи, які змінили етнічну карту континенту, вплинули на склад населення багатьох європейських країн, їхній, побут і традиційну культуру.

Починаючи з X ст. спостерігалось стрімке зростання населення, яке набуло характеру «демографічного буму». Серед факторів, які позитивно вплинули на демографічну ситуацію в середньовічній Європі, назвемо: внутрішню колонізацію, т. б. освоєння раніше необжитих земель, зміну раціону харчування європейців, в якому значну роль починають відігравати м'ясо-молочні продукти, сувору заборону обмеження народжуваності, встановлену церквою, широке розповсюдження практики позашлюбних відносин, низький вік вступу у шлюб (для жінок він складав 15–16 років, для чоловіків – 18–19 р.).

Демографічне зростання тривало до початку XIV ст., коли в Європі розпочалась епідемія «Чорної смерті». Втрати від неї оцінюються дослідниками від третини до половини населення західноєвропейських країн.

Модель шлюбу в середньовічній Європі значною мірою була успадкована від античного Риму, де поруч із «офіційним» (законним) шлюбом широко розповсюдженою формою стосунків між чоловіком і жінкою був конкубінат. В еволюції середньовічної шлюбної традиції важливим етапом стало поступове утвердження моногамного християнського церковного шлюбу, який з XIV ст. став єдиною законною формою подружніх союзів.

Рівень народжуваності в Середні віки стабільно залишався високим (7-8 дітей на сім'ю), однак високою була й дитяча смертність (близько половини дітей не доживали до десятилітнього віку). Великі показники смертності зберігались і серед дорослих. Факторами, які негативно впливали на демографічну ситуацію, були насамперед війни, голод та епідемії. Як наслідок показник середньої тривалості життя в Західній Європі зазед-ве сягав 40–45 років для чоловіків і 35 років для жінок. В період пізнього середньовіччя спостерігалась тенденція до поступового зменшення показників дитячої смертності та поступового збільшення середньої тривалості життя.

Ключові слова: демографічні процеси, міграції, народжуваність, смертність, тривалість життя, чисельність населення.

Kramar Jurij. Demographic processes in the medieval Europe

In the time of the Middle Ages, the influence of demographic processes, associated with the change in the population of Europe, was noticeable on almost all spheres of life of the Western European society of that periode. The change in demographic indicators was caused by various factors: natural and biological, social and economic.

During the early Middle Ages, the demographic situation in Europe was primarily determined by migration movements that affected the ethnic map of the continent, the composition of the population of many European countries, their lifestyle and traditional culture.

Starting from the 10th century rapid population growth was observed, and it then took on the features of a “demographic boom”. Among the factors that had a positive influence on the demographic situation in the medieval Europe, we can name: internal colonization, i.e. the development of previously uninhabited lands; a change in the diet of Europeans, in which meat and dairy products began to play a significant role; a strict ban on birth control, established by the church; the widespread practice of extramarital relations and a young age of marriage (for women it was 15–16 years, for men – 18–19).

Demographic growth was observed until the beginning of the 14th century, when the “Black Death” epidemic began in Europe. Losses from it are estimated by researchers from a third to a half of the population of Western European countries.

The model of marriage in the medieval Europe was largely inherited from ancient Rome, where, alongside “official” (legal) marriage, concubinage was also a widespread form of relationship between a man and a woman. In the evolution of the medieval marriage tradition, an important stage was the gradual establishment of monogamous Christian church marriage, which from the XIV century became the only legal form of marriage.

The birth rate in medieval Europe remained stably high (7-8 children per family), however child mortality was also high (about half of the children did not live to the age of ten). High mortality rates persisted among adults as well.

The factors that had a negative impact on the demographic situation were primarily wars, famines and epidemics. As a result, the average life expectancy in Western Europe barely reached 40-45 years for men and 35 years for women. During the late Middle Ages, there was a tendency towards a gradual decrease in infant mortality rates and a gradual increase in average life expectancy.

Key words: demographic processes, migrations, birth rate, mortality, life expectancy, opulation size.

В епоху середньовіччя демографічна ситуація в Європі визначалася низкою чинників, серед яких найважливішу роль відігравали природно-біологічні (народжуваність, смертність, модель шлюбу, тип сім'ї), соціальні (війни, міграції) та економічні (рівень і тип господарства, наявність шляхів сполучення, розміри посівних площ, тощо) фактори.

Демографічні процеси в країнах Західної Європи у V–XV ст. були предметом досліджень західноєвропейських вчених. На особливу увагу заслуговують ґрунтовні праці Баччі М.Л. [2], Дюбі Ж. [4], Ле Гоффа Ж. [8], Гудман Р. [5], М. Монтанарі [9] та інших. Однак чимало аспектів демографічної історії Європи й надалі залишаються малодослідженими.

Характеристику демографічних процесів розпочнемо із міграційних процесів. Найбільш інтенсивно вони відбувались в ранньому середньовіччі, в період Великого переселення народів. Його головними причинами дослідники називають *географічні* (зміна клімату на Півночі Європи, тривале похолодання), *економічні* (потреби екстенсивного господарства), *соціальні* (розклад родового ладу, майнова та соціальна диференціація), *демографічні* (ріст народонаселення в середовищі варварських племен в умовах обмежених ресурсів лісової частини континенту), *зовнішньополітичні* (послаблення Римської імперії, тиск одних варварських племен на інші) фактори.

Розселення варварів (г. ч. германців) на території Західної Римської імперії помітно вплинуло на етнічну історію середньовіччя, на склад населення Європи їхній, побут і традиційну культуру. Варто наголосити на демографічних наслідках варварських завоювань: за оцінками окремих дослідників? населення європейського континенту за рахунок притоку германських племен зросло приблизно на 6 млн. осіб [1]. В наступні століття Західна Європа зазнала ще двох потужних міграційних хвиль. Їх пов'язують з експансією норманів, арабів, слов'ян і угрів у VIII–X ст., а також монгольською навалою XIII ст. [1, с. 118–121].

Визначення *чисельності населення* ранньосередньовічної Європи натрапляє на чималі труднощі. Хоча в багатьох дослідженнях наводяться дані про кількість мешканців тієї чи іншої місцевості, дуже часто вони є суперечливими або й зовсім не відповідають дійсності. Так, наприклад, чисельність населення ранньосередньовічної Франції оцінюється різними авторами в діапазоні від 5 до 30 млн чоловік, Іспанії – від 8 до 40–50 млн [10, с. 80].

Більш точні дані подають матеріали переписів населення, найбільш ранній з яких – Книга Страшного Суду в Англії 1086 р. Однак навіть на підставі цього документу дуже важко дійти точних цифр: по-перше, книга містить дані далеко не зі всіх регіонів країни; по-друге, в ній йдеться, головним чином, про земельні наділи, а не про склад і чисельність сімей їх користувачів (склад сім'ї міг варіюватись в діапазоні від 3 до 6–7 чол.) Тому висновки, які базуються на цих відносно достовірних джерелах, не вирізняються великою точністю.

Виходячи з цих зауваг, в загальних рисах можемо говорити лише про абсолютні цифри чисельності населення ранньосередньовічної Європи по окремих регіонах:

1. Європейське населення Римської імперії в епоху її розквіту (I–II ст.) перевищувало 20 млн осіб; з них бл. 6,5–7 млн проживало в Італії, приблизно по 5,5 млн – в Іспанії і Галії.

2. Упродовж III–V ст. (період варварських завоювань) спостерігалось зменшення чисельності населення в романізованих областях Європи. В середині IV ст. населення Італії скорочується до 4 млн, Іспанії – до 3–3,5 млн.

3. В VI ст. намітилась тенденція до стабілізації чисельності населення і певного його зростання. Вважається, що в період правління Карла Великого на теренах його імперії проживало 4–5 млн чол., а вже на початку X ст. ця цифра сягнула 6 млн осіб.

4. З другої половини X ст. європейське населення вступає в смугу справжнього «демографічного буму», який тривав до початку XIV ст. В середньому чисельність населення Західної Європи за ці століття потроїлася і досягла 60 млн чол. [10, с. 85].

Цікаво, що найбільший приріст населення спостерігався в тих областях, де раніше його густота була відносно невеликою, т. б. в його основі лежав процес т. зв. *внутрішньої колонізації* – освоєння нових раніше необжитих земель. Так, наприклад, в Англії найбільший приріст фіксувався в північних і північно-західних графствах країни (населення зросло в 3–5 разів), тоді як на півдні та сході,

які й раніше, чисельність мешканців зросла всього в 1,5–2 рази. Загалом населення Англії від епохи Книги Страшного Суду і до епідемії Чорної смерті зросло з 1,1 млн до 3,7 млн чол., т. б. більш ніж в 3 рази.

Відзначимо фактори, які позитивно вплинули на демографічну ситуацію в середньовічній Європі: внутрішня колонізація, яка найбільш інтенсивно відбувалась в X–XII ст.; зміна раціону харчування європейців (значну роль починають відігравати м'ясо-молочні продукти та продукти городництва); сувора заборона обмеження народжуваності, встановлена церквою; масове розповсюдження практики позашлюбних відносин, що призводило до появи великої кількості дітей, народжених поза шлюбом, т. зв. «бастардів; низький вік вступу у шлюб (для жінок він складав в середньому 15–16 років, для чоловіків – 18–19 р.).

В XIV ст. демографічне зростання в Європі змінилось стрімким падінням чисельності населення. «Демографічна криза» насамперед була зумовлена епідемією Чорної смерті 1347–1349 рр. Розпочавшись в Малій Азії і Криму, епідемія охопила Італію, Францію, Англію, Німеччину, Східну Європу і Скандинавію. Її наслідки були настільки руйнівними, що навіть в середині XV ст. населення Європи складало третину від рівня початку XIV ст.

Демографічна криза, яка за невеликими виключеннями охопила всі країни Європи, спричинила феномен т. зв. запустінь. Їхнім проявом було обезлюднення раніше обжитих місць, зникнення багатьох населених пунктів, насамперед хуторів і невеликих сіл, скорочення площ орних земель.

Що стосується моделі шлюбу в середньовічній Європі, то вона значною мірою була успадкована від Стародавнього Риму, де існувало кілька видів подружніх союзів. Серед них: т. зв. «юридичний» (законний шлюб пізноримського періоду т. зв. *matrimonium*); «неюридичний шлюб», який укладався вільними людьми заради публічно визнаного «співжиття»; досить поширеною була й форма позашлюбного зв'язку – *конкубінат*.

Цікаво, що діти, прижиті від конкубін, у варварських суспільствах не піддавалися жорсткій дискримінації. Їм не закривався шлях до успадкування батьківських прав і привілеїв (інколи включно з правами на королівський престол). Поняття «незаконнонароджений» ще не накладало на людину такого ганебного клейма, як у пізньому середньовіччі.

Щодо віку вступу германців у перший шлюб, то дані про це в джерелах практично відсутні. За оцінками демографів, оптимальним шлюбним віком у середньовічній Європі вважалися: 14 років – для юнаків, 12 – для дівчат [6, с. 140]. Це звичайно, не означає, що такі шлюби мали масовий характер, однак вони не були рідкістю. Як свідчать римські надмогильні написи 200–600 років, середній вік заміжньої жінки в ці століття стабільно залишався нижчим 20 років.

В еволюції середньовічної шлюбної традиції важливим етапом стало поступове утвердження *моногамного християнського церковного шлюбу*. Вже в XII ст. шлюб було включено до числа основних християнських таїнств, хоча участь самої церкви у шлюбній церемонії в XI–XIII ст. залишалась доволі скромною. Свідченням цього було поширення у вказаний період часу інших форм подружніх союзів. Один з них – «суаньтаж» – тимчасовий чи постійний подружній союз нежонатого чоловіка із заміжньою жінкою. Ці союзи були доволі розповсюдженими в середовищі французького лицарства та знаті. Звичайно, «суаньтаж» не прирівнювався до церковного шлюбу ні за правами, які набувало подружжя та їх діти, ні за своїм статусом. Проте у світському праві ця форма подружнього союзу не заперечувалася.

Ситуація кардинально змінюється в XIV–XV ст., коли церковний шлюб стає єдиною загальноприйнятою формою подружнього союзу. Якщо наприкінці XIII ст. і селяни, і городяни, і знать укладаючи подружній союз не завжди засвідчували його в церкві, то в XIV ст. все виглядало по-іншому. В світських юридичних пам'ятках зникають свідчення терпимого ставлення до нецерковних шлюбів. Про них тепер не знаходимо свідчень ні в записках звичаєвого права, ні в судовій практиці. Водночас престиж церковних шлюбів різко зростає. Віднині лише вони визнавалися законними.

Про радикальну зміну в ставленні до церковного шлюбу в XIV–XV ст. свідчила не лише юридична практика, а й деякі народні звичаї та традиції, зокрема *шаріварі*. В середньовічній Франції шаріварі – це особливий вид весільного вечора (карнавалу), який влаштовувався під час церемонії повторного шлюбу вдівця чи вдовиці. В такий спосіб його учасники виражали презирливе ставлення до повторних шлюбів. Осуду підлягали також дівчата, які до того, як вийти заміж, вели розпусний спосіб життя, юнаки, які «продавались» жінці заради її грошей, заміжні жінки, помічені у подружній невірності, дівчата, коханцями яких були одружені чоловіки.

Учасники шаріварі під час шлюбної церемонії всіляко намагалися завадити її проведенню. Проходячи вулицями, якими рухалася шлюбна церемонія, юнаки та дівчата голосно грюкали металевим

посудом, пародіювали голоси тварин (переважно котів), співали «сороміцькі пісні». Аби вгамувати гостей, пара, що вступала у шлюб, повинна була за звичаєм відкупитися від них, сплативши певну грошову суму. Інколи шаріварі закінчувалися бійками і навіть убивствами.

Звичай шаріварі відображав ставлення пересічних громадян до незаконних шлюбів. Протестуючи проти будь-яких «нечестивих» шлюбів, учасники шаріварі об'єктивно захищали канон моногамного християнського шлюбу, який глибоко увійшов у повсякденну свідомість людей.

Утвердження церковної моделі шлюбу передбачало строгу заборону розлучень і виключало укладення повторних шлюбів за життя одного з членів подружжя. Різко засуджувалися будь-які форми подружньої зради. Жінці, котра здійснила перелюб, в XIV–XV ст. загрозувала смертна кара.

Не менш показовим було ставлення до конкубінату. Право зобов'язувало карати його ув'язненням, допускався й самосуд (аж до вбивства звинувачених). Місцева влада проводила обшуки в будинках підозрюваних. Жінок, запідозрених у конкубінаті, змушували носити плаття спеціального кольору. Натовп усіляко висміював їх.

Питання про *кількість дітей в середньовічній сім'ї* та її склад досі залишається дискусійним. Більшість дослідників сходяться на тому, що в Середні віки в Європі домінувала індивідуальна сім'я у складі батьків та кількох неодружених дітей (в середньому до п'яти дітей), хоча все ще траплялися й великі патріархальні сім'ї (батьки, одружені діти, брати з сімейними дітьми та інші – до 40 й більше осіб). Селянська сім'я була зацікавлена мати якнайбільшу кількість дітей, особливо синів (потреба додаткових робочих рук). З іншого боку, багато жінок стали доживати до кінця репродуктивного періоду та народжувати по 7–8 дітей.

Репродуктивна поведінка городян теж базувалась на потребі мати якнайбільшу кількість дітей. Багатодітність цехових майстрів «заохочували» цехові статuti. Наприклад, вони обмежували кількість учнів, якщо останні не були синами чи братами майстра, народженими у законному шлюбі. Так, Статут паризьких ткачів дозволяв займатись ремеслом і мати до трьох великих станків лише кровним родичам майстра. Можна зробити висновок, що для родини цехового майстра велика кількість дітей, бажано хлопчиків, була чи не єдиним засобом розширення виробництва і збагачення.

Втім, пересічна середньовічна сім'я зазвичай мала не більше трьох дітей [7, с. 101]. Головна причина полягала в тому, що надзвичайно високою залишалася дитяча смертність. В ранньому середньовіччі щонайменше кожна десята дитина помирала вже впродовж першого року життя, близько третини дітей не доживало до п'ятирічного віку й лише кожна друга дитина досягала віку десяти років. Опосередковано це підтверджується й окремими джерелами. Так, згідно з поліптихом марсельської церкви Св. Віктора в рік його запису кількість новонароджених в селянських сім'ях на землях приходу складала 30 осіб. Водночас середня кількість дітей у віці від одного до трьох років в тому ж приході складала 18 осіб, у віці від чотирьох до шести – 21 особа, а у віці від семи до дев'яти років – усього 12 чоловік. Таким чином, жодна із вікових груп не наближалася за чисельністю до новонароджених, поступаючись їм у 1,5–2 рази [3, с. 48].

Щодо дітей різних вікових категорій в період пізнього середньовіччя (XIV–XV ст.), то цей показник зазнав істотних змін. За деякими оцінками, кількість дітей в сім'ях селян і городян упродовж 1350–1500 рр. зросла з 3,2 до 5,3 осіб (т. б. пересічно в 1,6 разів) [3, с. 166]. Причому чим більш заможною була родина, тим більшою була кількість «дорослих» (тих, що вижили) дітей. В середовищі вищої знаті багатодітність не практикувалась, позаяк дворяни прагнули перешкодити дробленню своїх спадкових володінь. Втім, багатодітні родини траплялися навіть серед осіб королівської крові. Наприклад, подружжя Людовіка VI і Алікс Савойської, Генріха II і Елеонори Аквітанської, Людовіка VII і Бланки Кастильської мали по восьмеро дітей [7, с. 102].

Важливим чинником, який позитивно впливав на збільшення кількості «дорослих» дітей в середньовічних сім'ях, була певна зміна в підходах до самої дитини, як з боку батьків, так і церкви. Все частіше акцентується увага на відповідальності самої церкви, суспільства в цілому і особливо батьків за долю своєї дитини. Ідея взаємних обов'язків батьків і дітей, необхідність турботи один про одного трактувалась як одна з біблійних істин.

Зміни у підходах до сприйняття дитини відбувались не лише в церковній доктрині, а й практиці. Так, в XIV–XV ст. загальноприйнятим стає ритуал хрещення дитини одразу після її народження (раніше це відбувалось в значно дорослішому віці). А це передбачало певну зміну в ставленні до дитини: віднині не лише «доросла», а й новонароджена й одразу охрещена дитина визнавалася особистістю, за долю якої церква і батьки несли відповідальність перед Богом.

Рівень смертності в Середні віки (не дивлячись на тенденцію до поступового її зменшення) залишався високим не лише серед дітей, а й серед дорослих. В епоху середньовіччя люди стикались

з безліччю потенційних небезпек їх життю та здоров'ю. Серед причин високої смертності на першому місці перебувала горезвісна «тріада лих» – війни, голод та епідемії. На різних етапах середньовічної історії їх роль та руйнівна сила змінювались, але вони залишалися головними чинниками, які негативно впливали на демографічну ситуацію в Європі.

Війни, які в період середньовіччя стають ледь не перманентними, набувають вкрай руйнівного характеру для населення. За підрахунками демографів, внаслідок військових дій за період від Великого переселення народів до кінця епохи Хрестових походів Європа втратила до третини усього населення, передусім чоловічого [7, с. 99]. Пограбування, насилля, терор мирних мешканців стали нормою ведення військових дій.

Справжньою трагедією для людей середньовіччя, особливо міських мешканців, були *епідемії*. Найстрашнішою вбивцею епохи була чума, яка мала вкрай негативні наслідки для населення Європи в XIV–XV ст. Іншими небезпечними недугами, смертність від яких була дуже високою, вважалися туберкульоз, сибірська виразка, жовтуха, малярія, дизентерія, черевний тиф, проказа, венеричні захворювання. Середньовічна медицина здебільшого була безпорадною не лише проти грізних недуг, а й проти легких, бо не мала найменшого уявлення про їхню природу.

Реальною небезпекою для середньовічних людей залишався *голод*. Причиною т. зв. «голодних років» здебільшого були несприятливі кліматичні умови. Катастрофічні голодомори в Західній Європі мали місце в VI, VIII, IX ст. В X–XI ст. кожен третій-четвертий рік був неврожайним [7, с. 99]. До голоду, що охопив Європу на початку XIV ст., призвела чергова зміна клімату – похолодання («малий льодовиковий період»). Через недоїдання люди були більш вразливими до хвороб. Одночасна дія двох факторів – голоду і епідемій – спричиняла катастрофічні спади чисельності населення окремих країн Європи.

Як наслідок, показник середньої тривалості життя в Західній Європі заледве сягав 40–45 років для чоловіків і 35 років для жінок. Навіть серед представників королівських родин довгожителів було дуже мало. Так, відомо, що серед 28 королів меровінгської династії (від Хлодвіга до Теодоріха IV) лише троє досягли 50-річного віку [7, с. 100]. Хоча були й винятки. Імператор франків Карл Великий дожив до 72-річного віку. Цей факт для його біографа Ейнгарда став великим дивом.

Звертає на себе увагу й те, що люди раннього середньовіччя дуже рідко згадували про своїх онуків, а про дідусів і бабусь найчастіше говорили як про своїх померлих прародичів. Це свідчило про те, що наявність онуків в родині була великою рідкістю. Стати дідусем чи бабусею вдавалося дуже небагато.

Дещо змінюються показники середньої тривалості життя в період зрілого середньовіччя. Якщо до середини XIV ст. смертність людей у віці до 40 років складала близько 45% усіх випадків, то в наступні століття ситуація істотно змінюється: смертність у віковій категорії до 40 років зменшилась до 27,6% (т. б. впала в два рази), тоді як показник рівня смертності в старшому віці (після 40 р.) складав $\frac{3}{4}$ усіх випадків [3, с. 180–181]. Старших людей стає набагато більше.

Це опосередковано підтверджується й джерелами, зокрема матеріалами судових розглядів. Так, в Перигорі (Франція) на початку XIV ст. під час одного з судових процесів серед 26 свідків, які брали в ньому участь, жодному не було менше як 60 років [3, с. 182]. І хоча вік багатьох свідків, як це нерідко траплялося в ті часи, часто вказувався довільно (інколи не стільки реальний, скільки уявний: один із свідків назвав себе 100-літнім, інший – 140-літнім), той факт, що сучасники припускали наявність в своєму середовищі довгожителів, які до того ж здатні були давати покази в суді, був досить показовим.

Тенденцію до збільшення тривалості життя опосередковано відображали уявлення тогочасних людей про вік настання старості. В XIII ст. переломною віхою в житті людини вважали 40-річчя. В XIV–XV ст. ці оцінки поступово змінюються. Так, в поемі «Дванадцять місяців життя» невідомого автора середини XIV ст. «липнем» називається 42-річний вік людини. Тоді «осипаються квіти» і роки починають хилитись до схилку. Однак, зауважує автор, лише після 54 р. в житті людини «настає осінь» [3, с. 182]. Ці дані підтверджують тенденцію до поступового підвищення віку старості. Очевидно, дожити до 50–70-річного віку в XIV, і особливо в XV ст. людям вдавалося значно частіше, ніж це було до цього.

Отже, демографічні процеси в Західній Європі в добу середньовіччя мали свою специфіку та особливості. Вони залежали від дії різних факторів – природно-біологічних, соціальних та економічних.

Демографічну ситуацію в Європі в період раннього середньовіччя визначали, передусім, міграційні рухи, які вплинули на етнічну історію середньовіччя, склад населення багатьох європейських країн, їхній, побут і традиційну культуру.

В період з X ст. спостерігалось стрімке зростання населення західноєвропейських країн, яке набуло характеру «демографічного буму» і тривало до початку XIV ст., коли в Європі розпочалась

епідемія Чорної смерті. Втрати від неї оцінюються дослідниками від третини до половини населення континенту.

Модель шлюбу в середньовічній Європі значною мірою була успадкована від античного Риму, де поруч із «офіційним» (законним) шлюбом широко розповсюдженою формою стосунків між чоловіком і жінкою був конкубінат. В еволюції середньовічної шлюбної традиції важливим етапом стало поступове утвердження моногамного християнського церковного шлюбу, який з XIV ст. стає єдиною загальноприйнятою формою подружніх союзів.

Рівень народжуваності в Середні віки у Європі стабільно залишався високим (7–8 дітей на сім'ю), однак високою була й дитяча смертність (близько половини дітей не доживали до десятилітнього віку). Факторами, які найбільш негативно впливали на демографічну ситуацію на європейському континенті в період V–XV ст., залишались війни, голод та епідемії. Як наслідок показник середньої тривалості життя в Західній Європі заледве сягав 40–45 років для чоловіків і 35 років для жінок. В період пізнього середньовіччя спостерігалась тенденція до поступового зменшення показників дитячої смертності та поступового збільшення тривалості життя.

Література:

1. Авербух М.С. Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. Москва : «Наука», 1991. 214 с.
2. Баччи М.Л. Демографическая история Европы. Санкт-Петербург : Александрия, 2010. 304 с.
3. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Москва : «Наука», 1991. 235 с.
4. Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщин во Франции XII в. / Пер. с фр. Е. Ю. Симакова. *Одиссей. Человек в истории*. 1990. Москва, 1990. С. 90–96.
5. Гудман Р. Как жить в эпоху Тюдоров: повседневная реальность в Англии XVI века / Пер. с англ. А.А. Белимовой. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2021. 384 с.
6. Козьякова М.И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до XX века. Москва : Весь мир, 2002. 358 с.
7. Крижановська О.О., Крижановський О.П. Історія середніх віків. Курс лекцій. Київ : «Либідь», 2004. 365 с.
8. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада / Пер. с фр. под общ.ред. В.А. Бабинцева ; послесл. А.Я. Гуревича. Екатеринбург : У-Фактория, 2005. 560 с.
9. Монтанари М. Голод и избытие: история питания в Европе. Санкт-Петербург : Александрия, 2009. 279 с.
10. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века. Москва : «Высшая школа», 1976. 247 с.